

Организатори скупа:

Културни центар Војводине „Милош Црњански”

Институт за књижевност и уметност

Организациони одбор:

др Бојан Јовић

др Ненад Шапоња

др Ива Тешић

доц. др Милош Јоцић

др Снежана Савкић

Уредници скупа и зборника:

др Ива Тешић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност

доц. др Милош Јоцић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Снежана Савкић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност

Научни одбор:

проф. др Гојко Тешић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Бојан Јовић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност

проф. др Бојана Стојановић Пантовић, Филозофски факултет

Универзитета у Новом Саду

доц. др Маја Медан Орсић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Жаклина Дувњак Радић, Културни центар Војводине „Милош Црњански”

проф. др Јелена Панић Мараш, Факултет за образовање

учитеља и васпитача Универзитета у Београду

проф. др Бранислава Васић Ракочевић, Универзитет у Новом Пазару

др Маја Рогач Станчевић, Карловачка гимназија

Рецензенти:

проф. др Сања Париповић Крчмар, Филозофски факултет

Универзитета у Новом Саду

проф. др Владимир Вукомановић Растегорац, Факултет за образовање

учитеља и васпитача Универзитета у Београду

др Јована Јосиповић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност

Зборник је резултат научног скупа *Авангарде и неоавангарде у књижевности и уметности – југословенски контекст*, одржаног 18. јуна 2024. године у Културном центру Војводине „Милош Црњански” (Нови Сад).

Аутор ликовних прилога у зборнику је Славко Матковић. Илустрације у зборнику преузете су из каталога *Ich bin Künstler Slavko Matković* (аутор и кустос изложбе Небојша Миленковић; Нови Сад: Музеј савремене ликовне уметности, 2005).

Издавач се захваљује Завиши Матковићу, сину песника и уметника Славка Матковића, јер је уступио илустрације за овај зборник.

Авангарде и неоавангарде у књижевности и уметности – југословенски контекст

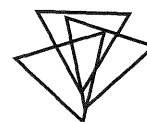
Зборник радова

Уредници:

др Ива Тешић

др Снежана Савкић

доц. др Милош Јоцић

Културни центар Војводине
„Милош Црњански”
Cultural Centre of Vojvodina
„Miloš Crnjanski”

Нови Сад

Институт за књижевност и уметност
Institute for Literature and Art

Београд

2025

**Авангарде и неоавангарде у књижевности и
уметности – југословенски контекст**

Зборник радова

Садржај

I

Авангарде...

Гојко Тешић

ЧЕТИРИ = ЈЕДАН

или како сам се нашао у митској шуми југо-авангарде и југо-неоавангарде 9

Vasilije Milnović

Zašto kažeš modernizam, a misliš na avangardu? 17

Бојана С. Стојановић Пантовић

Родно кодирање (српских) авангардних покрета 29

Branislava Vasić Rakočević

Odnos avangardnih stvaralaca prema zaumnom, psihopatološkom i društveno neprihvatljivom 41

Жаклина Дувњак Радић

Рефлексије авангарде у путописним репортажама двадесетих година 20. века 49

Јелена Панић Мараш

О једној (не)могућој паралели: Милош Црњански и Растко Петровић 61

Бојан Јовић

Стваралачка преплитања: Александар Дероко као авангардиста 71

Снежана Николић

Новински огласници као цитатна грађа у поезији Душана Матића 85

Антоније Симић

Каталошки поступак у функцији портретисања богова у првој књизи *Бурлеске јосподина Перуна доја јрома* Растка Петровића 99

Vladimir B. Perić

Ezoterizam u poetici Dragana Aleksića 109

Катарина Пантовић

Миран Јарц о Францу Кафки 117

Iva Tešić / Maja Medan Orsić

Mistika u ranim radovima Josipa Kulundžića 131

II

... и Неоавангарде

Небојша Миленковић

1968. као прекретница или: шта је то заиста ново
у новој уметности 1970-их 145

Светлана М. Рајичић Перић

Реистички ауто-пут Нови Сад – Љубљана (теоријски осврт
на заједничку уметничку платформу и филозофску основу
словеначке и новосадске неоавангарде) 153

Dragan M. Đorđević

Beskućništvo književnog jugoslovenstva i pokušaji njegovog teorijskog kućenja 167

Маја Рогач Станчевић

Неоавангардна *синкрета* у прози Војислава Деспотова 191

Снежана Савкић

Мриво мишљење: фрагментарни роман „техноестетике” 201

Јована Б. Тодоровић

Еротско у поезији Каталин Ладик 217

Marina Milivojević Mađarev / Milan Mađarev

Srpska avangarda u domenu drame, pozorišta, koreodrame i teatra pokreta 227

Павле З. Зељић

Рецепција историје српске књижевности и (пост)авангардна културна
политика часописа *XX век* 237

I

Авангарде...

...a katonákra még nem érte az első szegélyezés, továbbá főleg a városi illetem helyeken is-
tárolták majd, hogy katonáinkat az a szegélyez-
és...

Дрво (Из циклуса *Typoflora*) / A Tree (From *Typoflora* cycle), 1976.

Iva TEŠIĆ

Institut za književnost i umetnost, Beograd
megalofroneo@gmail.com

Maja MEDAN ORSIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
medanmaja@ff.uns.ac.rs

MISTIKA U RANIM RADOVIMA JOSIPA KULUNDŽIĆA

*Najdublji smisao nije smisao, koji se daje,
Zamisliti. [...]*

*Zato se smisao može nazreti samo bez stvari.
Sa stvarima doznaje se samo vidljivo.¹*

Apstrakt: U radu se analizira i propituje značaj mistike, kako u teorijskom tako i u beletrističkom opusu Josipa Kulundžića. S obzirom na to da je mistika prisutna kao neka vrsta tematsko-motivske dominante u Kulundžićevom ranom stvaralaštvu, pokušaćemo da rasvetlimo načine na koje se artikuliše *kulundžićevski misticizam*, imajući u vidu njegovu bliskost sa ekspresionističkim poetičkim postavkama, srodnost sa Crnjanskovim sumatraizmom, ali i njegovo šire razumevanje mistike u posleratnom trenutku.

Ključne reči: Josip Kulundžić, mistika / misticizam, ekspresionizam, sumatraizam, Miloš Crnjanski.

Uvod

Kao filozofsko-religijska koncepcija, mistika počiva na uverenju da se svet može spoznati intuitivnim putem – isključivanjem razuma i čula. Mistička perspektiva fokusirana je na zapažanje sveopštih povezanosti koje inače, u svojoj svakodnevici, ne primećujemo, a koje, prema ovakvom stanovištu, omogućavaju potpuniji i sadržajniji život. U misticizmu je prisutno verovanje u postojanje veza između vidljivog i nevidljivog, uključujući korespondencije materijalnog i nematerijalnog – „Pogled na svet mističara naginje prema sveopštoj oduhovljenosti” (Kirchner i Mihaelis 2004: 337).

Mistička percepcija stvarnosti imala je posebnog značaja u posleratnom trenutku, pružajući nadu, ujedno i mogućnost, za nadilaženje osećaja besmisla. Prepoznajući dragocenost drevne istočnjačke misli i njenu isceliteljsku vrednost, Miloš Crnjanski je 1923. godine preveo *Antologiju kineske lirike*, smatrajući da je neophodno upoznati čitaoce sa „nematerijalnim izrazima” i „eteričnim raspoloženjima”, koja su „proizvod

¹ Iz knjige „O smislu i Vrlini”. U: *Antologija kineske lirike*. Prev. M. Crnjanski. Beograd: Izdavačka knjižarnica Napredak. 1923. str. 11.

najviših duhovnih dometa². U pozadini ovog prevodilačkog poduhvata, kako i sam priznaje, kriju se izvesne intencije: „ova antologija nema nikakvih naučnih ni filoloških pretenzija, samo idejnih i umetničkih” (Crnjanski 1923: 95). Značaj tih idejno-umetničkih nastojanja obrazložen je na sledeći način:

Dati, što pre, prevode iz kineske lirike i kineskih mislilaca bilo je, za nas, naročito važno, s toga, da bi pokazali i najdalje, prastare slike, misli, uticaje i veze duha, koje su, u svome večnom kruženju, kroz život, mogle stići i do nas, a koje su, pre nas, davno ostvarile mnogo štošta, što se u našim duhovnim konstrukcijama čini, mada mi to nećemo, bezuzročno, usiljeno nemoguće. Jedan deo rezultata tih mislilaca, pesnika, slikara, međutim, znači, neizmerno davno, vrhunac svega prozračnog, mirnog, večnog, eteričnog, do čega duh i osećaji mogu doći. Kroz patnje, zbunjenosti i zbrke [...] i mi, polako, stižemo do istih rezultata i svršetaka. (Crnjanski 1923: 95)

Fascinacija istočnjačkom mudrošću bila je posledica duhovne krize koju je doneo Prvi svetski rat, stoga ne iznenađuje da se u „opustošenoj mladoj generaciji” pojavila „glad za novim mitovima i novim oblicima vrednosti” (Vučković 2011: 5). U psihološkom smislu, ova pojava predstavljala je logičnu posledicu posleratnog konteksta, pre svega zbog činjenice da potreba za duhovnošću uvek iskrsava „kada se susretnemo sa mrežom velikih protivrečnosti koje struje našim ljudskim životom”, to jest onda kada nam je potrebno „da povratimo osećaj sigurnosti” i da se „uhvatimo za nešto što prevazilazi protivrečnosti” (Suzuki 2013: 155).

Imajući u vidu posleratni literarni kontekst, možemo zaključiti da Kulundžićeva okrenutost misticizmu³ ne predstavlja izuzetak. Interesovanje za kulture Dalekog istoka i njene filozofske i religijske sisteme bilo je vrlo rasprostranjeno u književnosti stvaranoj neposredno po završetku Prvog svetskog rata, a takav zaokret ka metafizičkom možemo tumačiti kao želju za otklonom od ratne subverzivnosti, odnosno, kao svojevrstu potragu za smislom⁴, za nekom utešnom perspektivom.

² Crnjanski je ukazao na nedovoljnu upućenost domaće javnosti u istočnjačku filozofsku misao, podvlačeći Šopenhauerovu ulogu, zahvaljujući kojoj je „od sve nebesne mudrosti i utehe severnog dela Istoka” doprla do nas samo „bleda senka budizma”. I Pero Slijepčević je skrenuo pažnju na Šopenhauerov značaj za prenošenje istočnjačkih pogleda na svet u evropsku kulturu, ističući kako je ovaj filozof uticao i na to da „indijski pogled na svijet” u Evropi zadobije veliku količinu pristalica. Najpre se raširio „budistički pesimizam”, da bi se kasnije „protiv evropskog hrišćanstva počelo boriti donešenim budizmom” (v. Slijepčević 1980: 11).

³ U prikazu Kulundžićevog debitantskog romana *Lunar* (koji u podnaslovu sadrži žanrovsku odrednicu *mistična novela*), Antun Branko Šimić je zabeležio sledeće: „Najobičniji rječnik stranih i filozofskih riječi mogao bi podučiti ovog mistika kako on zapravo nije nikakav mistik” (Šimić 1922: 133). Ova podrugljiva i obezvređujuća opaska, ipak, nije relevantna, pre svega ukoliko uzmemo u obzir da u potpunosti previđa kontekst nastajanja pomenutog romana, kao i autorova poetička načela, odnosno činjenicu da je u ranoj (ekspresionističkoj) stvaralačkoj fazi istočnjačka mistika bila Kulundžićeva velika inspiracija, prisutna i u implicitno i u eksplicitnopoetičkim tekstovima iz 20-ih godina.

⁴ Otuda je i *Lunar*, glavni junak Kulundžićevog romana *Lunar*, čiji životni put obeležava traganje za duhovnošću, opisan kao „čista apstrakcija gole duše, koja lomi posljednje niti što

Mistika u ranoj stvaralačkoj fazi Josipa Kulundžića

o Kulundžićevom razumevanju pojma *mistika* – neraskidivo povezanim sa novim tendencijama u umetnosti stvaranoj posle rata – najeksplicitnije govori tekst „Mistika i nova umjetnost” (1921), u kojem se ukazuje na različito značenje, kao i drugačije poimanje, mistike u zapadnjačkom i istočnjačkom kontekstu. Na zapadu se, naglašava autor, mistika povezuje sa „prekoračenjem razuma”, dok na istoku označava „negaciju spoznanja uopšte” – „mistika je granica između Istoka i Zapada; ovamo filozofija, onamo religija” (Kulundžić 1921a: 188). Mistika istoka je, tvrdi Kulundžić, bila „čista” na svom istočnjačkom ishodištu, ali je prelaskom na zapad stekla „praktične” korekture: od mistike ideje postaje mistika stvari” (Kulundžić 1921a: 188).

Reaktualizacija mistike na zapadu povezana je sa ratnim dešavanjima, koja su, skrenuvši pažnju na duhovno, zapravo, vratila fokus na suštinu: „Trebalo je zaista, da književnost propadne sa zapadnom filozofijom i naukom u ponor Velikog rata, dok je uvidila, da je bolje učiniti istočnu mistiku svojom svojinom, negoli služiti zapadnoj filozofiji i znanosti” (Kulundžić 1921a: 188). U postepenom okretanju zapadne filozofije mistici istoka, Kulundžić prepoznaje korene ekspresionizma:

Filozofija, koja se rodila na istoku, vraća se istoku da nađe *tajnu jedinstva čovjeka s kosmosom*. Tu treba tražiti početke ekspresionizma: primitivna mistika orijenta govorila je jasnom formulom: odvratiti pogled od objektivnoga ukazivanja stvari sa stanovišta ličnoga; *izjednačiti se sa čitavim kosmosom; osjetiti u sebi ritam svemirskoga zbivanja*. (Kulundžić 1921a: 189) (podv. aut.)

Stremljenje ka stapanju sa celokupnim univerzumom predstavlja elementarnu odrednicu neiskazivog mističkog iskustva – „Uopšte uzev, mistika se može shvatiti kao duhovni i nediskurzivni pristup sjedinjavanja duše s Bogom, ili već s onim što se uzima za središnju stvarnost univerzuma” (Riz 2004: 549). Kulundžić je isticao sveprisutnost mističkih prožimanja kao neku vrstu opšteg mesta u tadašnjim ekspresionističkim strujanjima, tvrdeći da „Nova umetnost prelazi ekspanzivno granice: ona je u svom današnjem prelaznom stadijumu inkarnat Čeznje za Jedinštvom svega, što živi i oseća” (Kulundžić 1921e: 229).

Takav doživljaj vasijske povezanosti ukida večito traganje za „utemeljenim”, proverljivim istinama, za naučnim objašnjenjima, „čvrstim dokazima” i strogim diferenciranjima i klasifikacijama (koje je Kulundžić definisao kao „prokletstvo kauzaliteta banalnosti”), jer mistički osećaj briše sve granice među stvarima. S tim je u vezi i filozofsko pitanje postavljeno u priči pod naslovom „Tao”⁵ – jedinoj objavljenoj

je vežu uz tijelo i stremljenju k savršenom oslobođenju od materije”, postajući „najplemenitija personifikacija višeg čovjeka današnjih dana koji se vraća u sebe, a kod toga gleda širokim očima punim zgražanja u ovaj beskorisni kovitlac lude nervoze što se zove: život” (Batušić 1922: 240).

⁵ Priča „Tao” (publikovana u *Domu i svijetu* 1921. godine), u čijem podnaslovu stoji – Iz mističnoga romana *Simboli večnosti*, predstavlja jedini štampani segment ovog neobjavljenog romana.

prozi iz najavljenog, a nikada realizovanog, romana, čiji je naslov trebalo da bude *Simboli večnosti*:

Možemo li se sporazumeti sa stvarima? Koja je razlika među nama i stvarima? Stvari ne žive? Što je život? Fizika i kemija, kažu učenici ljudi. [...] *Svest je relativan pojam*: mi ne znamo za svest drugoga čoveka ili stvari! A i naša svest nije znanstveno „dokazana”! Je li svest isto, što i duša? Ne, jer je duša uvjet života. [...] *Stvari imaju dušu*. Kad misao ide, mi osećamo dušu bližnjega. [...] *Mi smo sa stvarima jedno...* (Kulundžić 1921c: 245) (podv. aut.)

Dakle, ne samo ljudska svest, već i svaki vid „dokazivog”, ili naučno utemeljenog, drugorazredno je u poređenju sa mističkim, u kome je izražena slivenost sa okruženjem, sa čitavim svemirom:

Znanost samo nastoji da učvrsti stvari zakonima. Onaj, koji vidi skriveno značenje u odnošajima stvari međusobno, oseća Tao. Sve su stvari samo slike večnosti. *Čutila su granice uma: znanost je ograničena. Onaj, koji je prešao granice uma, oseća neograničeni Tao*. Samo u umetnosti očituje se večnost. (Kulundžić 1921c: 246) (podv. aut.)

Iskorak iz jasno definisanih okvira i „odvraćanje pogleda” od takozvane objektivne realnosti ponudio je jednu posve drugačiju perspektivu, koja se u potpunosti preorijentisala na duhovno. Upravo takva percepcija stvarnosti, „uvezena sa istoka”, postaća nova umetnička inspiracija, koja će promovisati ideju o postojanju *dubokog kosmičkog saglasja*, kao posledicu činjenice da je sve postojeće (i materijalno i spiritalno) prožeto *istom dušom*.

Uticao istočnjačke mistike evidentan je u ekspresionističkoj stvaralačkoj fazi Josipa Kulundžića, u kojoj je, takođe, primetno i problematizovanje / sameravanje duhovnosti iz različitih uglova – kroz dovođenje u vezu sa naukom, umetnošću, ali i posmatranjem relacije spiritalno – egzaktno kao presudne za budućnost čovečanstva.

Odnos nauke prema spiritalnom, odnosno, šire posmatrano, prema fenomenima koji se opiru naučnoj sistematizaciji, bio je zagonetka za Josipa Kulundžića i on je – u skladu sa mističkim stanovištem, koje duhovno tretira kao suverenu i svemu drugom nadređenu kategoriju – smatrao da su pitanja duše i intuicije daleko složenija i na njih je nemoguće ponuditi bilo kakav konačan odgovor.

O nedostatnosti i inferiornosti nauke čitamo u priči „Hipermikronihil”, u kojoj je glavni junak Turčin Fazirat opisan kao „Najspremniji student, ljubumac profesora, pravi učenjak zapadni (školovao se u Nemačkoj)”, koji bi „najedamput nestao s akademskoga tla, na mesece, išao po selima i čitao religiozne knjige, prezirao znanost i

Sam naslov pomenute proze je indikativan: *tao* označava put, otuda je drugo ime za taoizam *religija puta*. Ovaj oblik kineskog mističizma počiva na uverenju da se „pravi put” ne može spoznati razumom, ali ga možemo dosegnuti celinom svog bića (v. Riz 2004: 836–837), pri čemu preduslov za pronalazak ispravnog puta predstavlja život u skladu sa prirodom. „Do 3. veka nove ere, taoizam i konfučijanstvo su bili glavni konkurenti, s tim što je budizam bio popularniji među običnim narodom, a taoizam među obrazovanim vladajućim klasama” (Riz 2004: 837).

stajao u gotskim crkvama čitave sate, nosio fes i nije pio alkohol” (Kulundžić 1921d: 214). Fazirat je još kao dete bio zainteresovan za misticizam, a kada je postao student medicine⁶, počeo je da dovodi u sumnju egzaktnost:

U čem leži trijumf znanosti? U hipotezi. A hipoteza je slutnja. Godine i godine posmatramo malene ćelije, analiziramo sve dalje i dalje, i konačno nađemo: željezna vrata. Ali mi mahnemo rukom: reknemo hipotezu i vratimo se u trijumfu: znanost je pobedila. Nas je dovelo na slutnju boga seckanje i analiza: ali kad se nađemo pred vratima tajne, mi se okrenemo na drugu stranu. (Kulundžić 1921d: 214)

Bivajući duboko skeptičan prema svemu što se smatra naučno pouzdanim, ovaj junak uočava neke nevidljive zakone kao daleko relevantnije, zbog čega upozorava na neophodnost sveobuhvatnijeg posmatranja: „*Moramo imati oči za jedno drugo gledanje*. [...] Mi ovde gledamo formalnu stranu stvari: to je naše tlo pod nogama. [...] Uvek, kada je kriza, znanost, pa i čitava kultura zapada baci pogled na istok, da nađe izlaz” (Kulundžić 1921d: 214) (podv. aut.). Ovaj naučnik uveren je da će se pojaviti *hipermikronihil*⁷ to jest „mikroskop koji će stvari toliko povećavati da će se razrediti u ništa” (Kulundžić 1921d: 214), a čiji će pronalazak samo potvrditi relativitet nauke i ponovo aktualizovati odnos prema osećanjima. Predviđanje tako čudesnog otkrića, koje će razgraditi sve postojeće, i time uništiti formu za koju se čovečanstvo grčevito drži, označava apel za razmišljanje o onome što prekoračuje vidljive forme, što nije materijalne prirode, a u čemu se krije suština.

Istom temom Kulundžić se bavio u kratkom eseju „Mi o sebi. Doktor Elektor”, koji predstavlja i svojevršno pojašnjenje „scenske vizije” pod naslovom „Kako će sa Zemlje nestati zlato”. Obrazlažući „Scensku viziju za 1999. godinu” (u kojoj glavni junak, takođe naučnik, ne samo da sluti nestajanje, već pred svedocima demonstrira razgrađivanje, to jest „pretvaranje materije u ništa”), Kulundžić propituje granice između književnosti i nauke, naglašavajući njihovu međusobnu uslovljenost i povezanost – „Znanost i umetnost se nadopunjuju” (Kulundžić 1922: 229). Na stav o tome kako, zapravo, nema razlike između umetnika i naučnika (s obzirom na to da su i jedan i drugi okrenuti pronalaženju suštinskih, krucijalnih stvari za čovečanstvo) nailazimo i u eseju „Proza”, u kome autor iznosi tvrdnju da je i naučnik umetnik, pri čemu se jedina razlika između njihovih delatnosti tiče forme u kojoj ispoljavaju svoja razmišljanja:

⁶ Stalno prisutni raskol između Faziratovih duhovnih težnji i potrebe za preciznim definisanjem stvari posebno je izražen tokom vršenja obdukcije – u tim momentima je fokus njegovog razmišljanja usmeren na to kako li se osećala, odnosno šta je želela da kaže, duša koja napušta ovaj svet: „Duša, što govori večno na izrazu lica, što li je ona imala da kaže, kad je odlazila iz ovoga tela, putem ove simbolike: dlan, oči, usta, putem ovih slova: linija kože, pogled zenica i smešak usana?” (Kulundžić 1921d: 212).

⁷ Indikativan je naziv budućeg izuma – *hipermikronihil* je složenica sastavljena od tri starogrčke reči: hiper (prefiks koji označava nešto prekomerno, povećano), mikro (takođe prefiks, ali sa potpuno suprotnim značenjem, koje ukazuje na nešto malo, sitno, golim okom nevidljivo), nihil (odnosno – ništa).

Dakle: kao što pesnik gleda *svojim* očima harmoniju stvari, tako učenjak vidi smisao stvari za *svoj* zor; hipoteze znanosti isto tako zadovoljavaju težnju čovekovu za poniranjem u harmoniju prirode i u bit stvari kao i dela književnika, bez obzira na praktičnu vrednost ovih vrsti stvaranja. (Kulundžić 1921b: 59)

Ovo zapažanje poseduje i poetičku važnost. Naime, Kulundžić je kao distinktivnu vrednost koja deli umetnost od nauke izdvojio formu, pojašnjavajući: „Prema tome, nije tendencija praktičnosti i koristi ona, koja deli književnost od prave (stvaralačke) znanosti; a s druge strane, svaka je književnost barem toliko tendenciozna koliko i stvaralačka znanost. Umetnost se odeljuje od znanosti svojom formom, svojim načinom” (Kulundžić 1921b: 59).

Problematizujući odnos fikcije prema nauci, pisac istovremeno pruža i svoje određenje pojma književne utopije – šta jeste i šta bi trebalo da bude. Pominjanje „znanstvene verovatnosti” potvrđuje bliskost Kulundžićevog određenja sa savremenim utopijama, koje su, za razliku od tradicionalnih, oslonjene na tehničke inovacije. Naučna dostignuća omogućila su raznovrsne vidove manipulacija društvom, unoseći element korisnosti i praktičnosti, s obzirom na to da se rešenja više ne traže kod vračeva, ili od boga, već u racionalno zasnovanim pristupima.

Razvoj nauke i tehnike, koja se „pokazala efikasnim sredstvom u ostvarenju volje za moć” (Simonović 1975: 1573), doprineo je i stvaranju negativne utopije, koja je „pored ostalih, ukazala kako najavljena vladavina nad stvarima biva zamenjena vladavinom nad ljudima” (Simonović 1975: 1575). Svest o tome imao je i Josip Kulundžić, što potvrđuje sledeći stav: „Verujte mi, gospodo, progres nas znanosti vodi do potpunog nestajanja nas samih; ono, što je Buddha nazvao najviše stanje sveta, Nirvana, to će znanosti budućnosti zvati Silom ili Elektronskom Energijom” (Kulundžić 1922: 229). Kulundžić veruje da će u budućnosti sve biti u „formi elektrine” (Kulundžić 1922: 230), a zahvaljujući teoriji jona i radioaktivnosti, došao je do zaključaka da će XXI vek biti vek jona, pri čemu se glavna njegova nedoumica tiče mogućnosti pretvaranja atoma u električnu energiju. Zato izjavljuje:

U svojoj utopističkoj drami *Dr. Elektor* ja sam odgovorio jasno na sva ta pitanja. Dr. Elektor je čovek, koji obraća materiju u silu: zemlju u ništa. [...] Razvoj elektrinske ideje u Elektrinskom veku dovodi do rasplinavanja i nestajanja materije. Za Elektrinskim Vekom dolazi Vek Etera, Vek Svetla, Vek Izjednačenja svih ljudi i stvari. Dr. Elektor je zadnji individuum. Posle nas će biti samo svetla. Ono, o čem je sanjao Buddha: Svet je postao iz Praznoga / Praznina i Mrak se sastao. / Sve je bila ponajpre nered i nemir. / Onda je došao svetleni Um i doneo / Forum. Mi idemo natrag u prvotno svetlo. Pa opet u mrak i prazninu. Tako će proći jedan svet. A Buddha je govorio o milijunima svetova. Najviši je Nirvana. (Kulundžić 1922: 230)

Pitanje nastanka i nestanka sveta predstavljalo je veliku inspiraciju za Josipa Kulundžića, a njegova anticipacija budućnosti, kako je sam naglasio, potvrđuje Budin koncept smenjivanja vekova, od kojih je svaki obeležen nekim posebnim kvalitetom. U ovakvom poimanju, između ostalog, prepoznajemo odjek mitotvornog mišljenja, koje nastanak i nestanak vidi kao svojevrsni *circulus vitiosus*.

Kulundžić je, ispostavlja se, verovao u nužni nestanak, koji će biti uzrokovan velikim tehnološkim progresom, a nastaće kao posledica potpunog zanemarivanja duhovnosti. (I Servije je upozoravao kako „loša upotreba tehničkog progressa” može proizvesti kontraefekat, odnosno „užasavanje pred potencijalom nauke, koja u trenutku ludila može da oslobodi svet kolektivnim samoubistvom” (Servije 2005: 278)). Međutim, u Kulundžićevoj projekciji futura, neminovna i bitna etapa donosi izjednačenje materijalnog i nematerijalnog, ljudi i stvari, koje ponovo vodi u mrak. Imajući u vidu ovakva razmišljanja (izuzimajući nekoliko priča u kojima autor zamišlja bolji i pravedniji svet, sa više osećaja za ljudsku patnju), možemo reći da je Kulundžićev narativ, zapravo, distopijski – u njegovoj viziji, svet budućnosti, u kome je duhovnost u potpunosti zanemarena, biće dehumanizovan, bez obzira na sva preimućstva omogućena naučnim postignućima, što dokazuje i tvrdnja da nas napredak vodi natrag u prvobitni mrak.

Kulundžićev misticizam i Crnjanskov sumatraizam – bliskost dva poetička koncepta

imajući u vidu da je mistika prisutna kao neka vrsta tematsko-motivske dominante u Kulundžićevom ranom stvaralaštvu, možemo govoriti o *kulundžićevskom misticizmu* kao svojevrsnoj artikulaciji jednog poetičkog stanovišta vezanog za konkretnu – ekspresionističku fazu. Ovakvo stvaralačko polazište vrlo je blisko sumatraizmu Miloša Crnjanskog, s obzirom na to da su oba ekspresionistička konstrukta usmerena na buđenje i otkrivanje *kosmičkih saglasja* i da im je zajednička istovetna težnja ka „saglasnošću [...] opreka koje se artikulisu iz bilo koje fizičko-psihološke tačke subjekta i lične percepcije” (Stojanović Pantović 2013: 61).

Kulundžić je govorio o „tajnama jedinstva čoveka s kosmosom” (koje je Crnjanski označio kao „veze dosad neposmatrane”), dok je Crnjanski ukazivao na „nove osetljivosti” posleratnog pokoljenja koje „peva dušu” i veruje u „dublji, kosmički smisao”. Oba autora pripadala su novom književnom naraštaju, koji se orijentisao na ono što je smislenije i univerzalnije – na kosmičke ritmove, kosmičko jedinstvo, uz izraženu želju za uranjanjem u univerzalni duhovni poredak.

S obzirom na takvo usmerenje, *Lunar* i *Dnevnik o Čarnojeviću* našli su se među odabranim naslovima čuvene modernističke biblioteke „Albatros”, čiji su osnivači i urednici Todor Manojlović i Stanislav Vinaver naglasili kako se osnovna namera novoformljene edicije ogleda u publikovanju *dela intuicije*, u kojima se prikazuju *ceo čovek i cela duša*, i koja su u potpunosti usmerena na *gajenje i širenje duševne kulture*.

U prikazu Crnjanskovog ekspresionističkog lirskog romana *Dnevnik o Čarnojeviću*, Kulundžić je izdvojio sve one elemente koji su njemu i Crnjanskom zajedničke. Roman svog savremenika Kulundžić je razumeo kao težnju za ostvarivanjem *mističkog balansa*: „Čitav roman: čežnja Raića za Čarnojevićevim nebom, za dušom stvari” (Kulundžić 1921e: 230) (podv. I. T.). Čarnojević / sumatraista se pojavljuje kao svojevrsna projekcija slobodnog i smislenog postojanja – „živeo je na nebu, živeo u vodi, na zemlji nije bio, nje se nije sećao. [...] Nije više verovao ni u šta, do u neke

plave obale na Sumatri. Tamo je bila njegova sudbina. Osećao je da je njegov život samo rumene jedne biljke na Sumatri” (Crnjanski 2004 : 90).

Slično sumatraisti, koji je egzistirao u potpunoj stopljenosti sa prirodom (provodio je dane zagledan u nebo i registrovao svaku promenu oblika i nijansi na nebeskom prostranstvu), glavni junak Kulundžićevog romana bio je uveren u neizmerni značaj koji poseduju čovekove misli. S tim u vezi, napomenuli bismo da je za Kulundžića pojam *mistično* povezan sa kognitivnom delatnošću, to jest misaonim procesom, zahvaljujući kojem ostvarujemo *duhovne uvide*. O sudbonosnom značaju misli čitamo u priči “Is Donaten”⁸, u kojoj je misao predstavljena kao volšebna pojava koja spaja prostorno i vremenski udaljene junake: „Misao ide, prelazi i dolazi kroz – silne daljine od čoveka čoveku!” (Kulundžić 1918: 566). Misao ne pripada domenu apstraktnog, njena snaga je neprocenljiva, a njeni dometi i učinci, veruje Kulundžić, zanemareni – „Misao leči i ubija” (Kulundžić 1985: 149). Iz tog razloga, pisac je zapitan nad mišlju kao fenomenom koji bi, isto kao i sve druge naučno merljive pojave, mogao biti posmatran i definisan⁹:

I misao ide. To su danas dokazali veliki ljudi. A znanost ne priznaje, da misao ide kroz prostore (a možda i kroz vremena). Zašto? Zar se nije moglo ići dalje u proširenju pojmovima, kad je već potrebno, da uvek bude jedna više-manje materijalna veza između dva centra misli? Uzmite samo kako je znanost morala u kemiji da širi dogmatične pojmove: Molekul, Atom, Elektron, i dalje... A onda uzmite da se, na koncu, odnošaj između žične struje i bežične struje može usporediti s prenašanjem misli na ćutila, i prenašanjem misli, koje se vrše bez posredovanja ćutila: zar onda da čovek ne dođe već pustom analogijom do kakve znanstvene hipoteze koja će toj telepatiji dati egzaktno mesto. Misao, koja struji putem živaca kao neki poticaj, nije nam ni malo jasnija negoli naša elektriciteta. Pa kad se već hipotetički došlo na ideju, da je i misao ‘struja’ (da, čak su tu struju, koja menja jakost prema vrsti duševnoga afekta, već počeli i da mere), zašto da nam telepatija ne bude objašnjena kao telegrafija bez žica? (Kulundžić 1985: 127–128)

U Kulundžićevom mističkom sistemu, misli su dokaz *mističke sveprožetosti* – one se rađaju u duši i nisu ni vremenski ni prostorno omeđene: „Misao ide oko nas,

⁸ Priča “Is Donaten” objavljena je 1918, dakle tri godine pre romana, i možemo je smatrati nekom vrstom nacta za „mističnu novelu” *Lunar*. Naime, osnovno polazište romana, ujedno i njegova deviza istaknuta u podnaslovu – *Misao ide* – u ovoj kratkoj proznoj celini predstavlja lajtmotiv. Iako segmenti priče “Is Donaten” nisu povezani uzročno-posledničnim relacijama, ispostavlja se da na njihovu isprepletanost utiče upravo bezgranična i svemoćna misao, koja se pojavljuje kao koherentni princip, objedinjujući fragmente priče. Dakle, njihov značaj postaje presudan ne samo na tematsko-motivskom planu, već i u narativnom smislu: „Tvoja me vodi ruka, Is, i misao tvoja kazuje mojoj puteve” (Kulundžić 1918: 566); „Znate li štogod o tome, da misao struju preko etera od stvorenja do stvorenja?” (Ibid.: 570); “Is Donaten vodila je Milenkove misli na jezero” (Ibid.: 570).

⁹ Osim toga, misao za umetnika Josipa Kulundžića ima izuzetnu vrednost i u stvaralačkom smislu – ne poznajući granice, misao se kao fluid pojavljuje u različitim delima: „Ne prelazi misao samo iz duha u duh, od čoveka do čoveka. Ona putuje, kao tema, zamisao, siže ili lik, a ponekad samo kao ime ili reč, kao tanka nit piščevog duha, kroz sve što Kulundžić piše, a nalazi svoj izraz i u nekim rediteljskim rešenjima i u njegovim teorijskim zapisima o drami” (Frajnd 1985: 161).

od jednoga do drugoga, i veže nas za sve veke, kroz prostore sve i sva vremena... Misao [...] ide iz ponora naših duša i plete se u našim snovima u čudne prikaze. Slušajte korake prikaza iz sanja...” (Kulundžić 1985: 154). Na sličan način, i sumatraista u romanu Miloša Crnjanskog oseća da svaka misao i osećanje poseduju nemerljive domete, kojih nismo svesni: „Činilo se da sve na svetu zavisi od osmeha njegovog, kao što je i on bio vezan, a da je pre znao za rumene biljke prekomorske, koje ga preneraziše milinom svojom kad ih je iznenada opazio. [...] Primitio je da po jedno drvo u daljini zavisi od njegovog zdravlja, pobede i pesme negde daleko preko mora od osmeha njegovog” (Crnjanski 2004: 87–88).¹⁰

Takav vid utopističke, odnosno mističke, projekcije Zoran Gluščević je opisao kao *zvezdano-eteričnu vertikalnu* „koja sve osmišljuje i u čijem odsustvu ili nepostojanju sve trenutno i trajno gubi smisao” (Gluščević 1996: 24). I u *Lunaru* i u *Dnevniku o Čarnojeviću* primetna je podudarnost u odabiru simbolike koja pripada „nebesko-eteričnom”, kojoj je cilj da ukaže na duhovno kao jedino suštinski vredno – Crnjanski je odabrao nebeski svod, a Kulundžić mesec (glavni junak Lunar je „mesečev dečak”) kao svoju metafizičku vertikalnu (v. Tešić 2022: 203). U srži ovih mističkih doživljaja, koji podrazumevaju „jedinstvo sa univerzalnim, sa svim što postoji”¹¹ (v. Riz 2004: 549), počiva težnja za smislom, za pronalaskom uporišta. U posleratnim romanima Miloša Crnjanskog i Josipa Kulundžića pojavljuje se, dakle, istovetna „projekcija vrednog, istinitog, dobrog, lepog”, koja je, zapravo, „opredmećena žudnja za lepim i čistim, slobodnim i apsolutnim” (Džadžić 1996: 54).

Zaključak

U ranom stvaralaštvu Josipa Kulundžića, mistika je bila izuzetno značajna – osim što se pojavljuje kao stvaralačka inspiracija, u širem (ne samo umetničkom) kontekstu, predstavljala je jedinstven duhovni sistem koji je u konkretnom društveno-istorijskom momentu ponudio isceljenje, pročišćenje, oslobađanje od preživljene traume. U posleratnom kontekstu¹², mistička perspektiva označavala je vid utešiteljskog gledišta, ili, kako je to definisao Zdenko Vernić, „Sva težnja ka mističnim, koja na sve strane izbija, nije nego mutan oblik ljudske čežnje za vrednijim, višim svestitijim životom” (Vernić 1985: 8).

¹⁰ I u „Objašnjenju ‘Sumatre’”, Miloš Crnjanski ukazuje na neobične analogije, kojih je sasvim slučajno postao svestan – evocirajući uspomene na sopstvena putovanja, na žene koje je susretao u životu, zatim na priče o zarobljeništvu koje je njegov drug proveo na Uralu, i sam je zapazio promenu u sebi i osetio kako su sva ta „ostrva, ljubavi, zarobljene blede prilike” u nekoj vrsti uzajamnosti, kao i da sve što je ikada iskusio ima veze sa opštim tokom stvari. Postavši svestan toga, zapisao je: „Izgubio sam strah od smrti. Veze za okolinu. Kao u nekoj ludoj halucinaciji [...] sva ta zamršenost postade mir i bezgranična uteha” (Crnjanski 1975: 66).

¹¹ Ovakav vid mističkog iskustva Viljem Riz definiše kao *ekstrovertnu mistiku* (v. Riz 2004: 549).

¹² Istorijски događaji u drugoj deceniji XX veka reflektovali su se i na umetnička strujanja, postavljajući nove izazove pred stvaraoce, a, s tim u vezi, Andrić je zabeležio: „Glavni zadatak današnje književnosti jest: Održati kontinuitet negdašnjeg duševnog života, spasiti ideale svoje mladosti” (Andrić 1976: 175).

Za Josipa Kulundžića, ova metafizička koncepcija poseduje i važne poetičke implikacije – mistika je, prema uverenju ovog autora, izvor ekspresionističke umetnosti.¹³ Mistički doživljaj sveta, obeležen *sveopštom oduhovljenošću*, postaje ključna prepoznatljivost ekspresionističke umetnosti, odnosno „jedan od načina formulacije ekspresionističke pesničke filozofije” (Vučković 1979: 190). Definisanje ekspresionističke umetnosti kao „Čežnje za Jedinštvom svega, što živi i oseća”, počiva na stanovištu da sve postojeće egzistira u međusobnoj uzajamnosti i isprepletanosti – „Mi smo jedno sa svemirom, mi se zbivamo, događamo sa svim stvarima u svemiru. Jedna nas duša prožima sve” (Kulundžić 1921e: 229) (podv. aut.). Prema Kulundžićevom mišljenju, nova umetnost počiva na principima mistike, iako oni ne moraju uvek biti očigledni:

Ne znači da baš svuda mora da bude u ekspresionističkoj umjetnosti mistika očita; ali njeni principi očiti su svuda i realizuju se kao: ispovedanje jedinstva svemira ili Tao, jedinstvo života ili Duša i jedinstvo čovečanstva ili Nirvana. *Tao – Duša – Nirvana, principi su orientalne mistike, koju ispovjeda nova umjetnost.* (Kulundžić 1921a: 189) (podv. aut.)

Osim što je bio uveren u to da mistika ima presudnu ulogu u nastanku i razvoju moderne umetnosti, Kulundžić je tvrdio kako je mistika, zapravo, imanentna literarnoj umetnosti: „*mistika je odvajkada imala veze s lijepom knjigom: vezala ih je pjesnička simbolika i intuicija, protivno od zapadne filozofije sa svojom stvarnosti i razumom*” (Kulundžić 1921a: 188) (podv. aut.).

Dakle, pojam mistike u ekspresionističkom razdoblju Josipa Kulundžića prisutan je i u teorijskom i u beletrističkom diskursu. Kulundžićeva opredeljenost za mistiku imala je dvojaku vrednost: u ranim dvadesetim godinama XX veka, usmerenost na ovu filozofsko-religijsku koncepciju, zasnovanu na verovanju u povezanost svega postojećeg, bila je, između ostalog, neka vrsta generacijske odlike. Po ugledu na nemačku aktivističku ekspresionističku struju, posleratni stvaraoci borili su se za „idealnog čoveka i duhovno carstvo na zemlji” (Vučković 1979: 144). Literarni naraštaj koji je stupio na scenu po završetku Prvog svetskog rata, a kome je pripadao i Josip Kulundžić, bio je prepoznatljiv po isključivoj okrenutosti ka duhovnim vrednostima, u kojima je traženo uporište, „neki mogući model rešenja bez rešenja svoje dramatične situacije” (Vučković 1979: 194). Pored isticanja značaja mistike za razvitak posleratne umetnosti, Kulundžić je problematizovao i odnos duhovnosti (kao nečeg nedokazivog i neopipljivog) i naučno utemeljenog mišljenja, sa namerom da ukaže na manjkavosti i

¹³ Josip Kulundžić je ostavio značajno teorijsko, književnoistorijsko, umetničkoistorijsko i auto-poetičko svedočanstvo o relevantnosti duše i duhovnog načela u umetnosti u opsežnoj studiji „O umjetnosti” (u kojoj se očituje nesumnjiv uticaj Vasilija Kandinskog i njegovog dela *O duhovnom u umetnosti*), objavljivanoj tokom 1923. godine u nastavcima u *Jugoslavenskoj knjivi*. Kulundžić (nalik Kandinskom) ističe važnost duhovnog principa i to najpre kao stvaralačkog počela, koje poseduje i moć delovanja – posredstvom duha vrši se, između ostalog, uticaj i na recipijente umetničkog dela. U ovom ogledu naglašavana je važnost umetnikove duše, u kojoj su, verovao je autor, objedinjeni raznorodni umetnički fenomeni, tvoreći „etičko-estetičku harmoniju” iz koje nastaje umetničko delo.

slabosti nauke, koja pretenduje da se nametne kao jedina istina. Sučeljavajući mistiku i nauku, pisac izlaže nacrt distopije, uveren da će isključiva usmerenost na egzaktne nauke imati kobne posledice po civilizaciju. Autorova je teza da će udaljavanjem od duhovnosti opstanak čovečanstva biti doveden u pitanje – „progres nas znanosti vodi do potpunog nestajanja nas samih”. Drugim rečima, Kulundžićev odnos prema mistici nije ograničen isključivo na literaturu, već poseduje i širu konotaciju, imajući u vidu nedvosmislen stav da svaki čovekov pokušaj traženja smisla van duhovnog domena neminovno vodi u ponovni besmisao.

Izvori:

- Kulundžić, Josip. 1918. „Is Donaten”. *Savremenik*: 562–573.
 Kulundžić, Josip. 1921a. „Mistika i nova umjetnost”. *Kritika*. II / 1921. 5: 188–189.
 Kulundžić, Josip. 1921b. „Proza”. *Kritika*. II / 2: 57–59.
 Kulundžić, Josip. 1921c. „Tao [Iz mističnoga romana *Simboli vječnosti*]”. *Dom i svijet*. XXXIV / 1921. 15: 245–246.
 Kulundžić, Josip. 1921d. „Hiperimikronihil”. U: *Kritika*. II / 1921. 6: 212–216.
 Kulundžić, Josip. 1921e. „Rukavica i nebo. Miloš Crnjanski: Dnevnik o Čarnojeviću”. *Kritika*. II / 1921. 6: 229–230.
 Kulundžić, Josip. 1922. „Mi o sebi. Doktor Elektor”. *Kritika*. III / 1922. Br. 5: 229–230.
 Kulundžić, Josip. 1928. „Kako će sa zemlje nestati zlato. Scenske vizije za g. 1999”. *Riječ*. XXIV / 1928. Br. 62. str. 7; Br. 63 str. 7; br. 64, str. 7; br. 65, str. 7.
 Kulundžić, Josip. 1985. *Lunar*. Priredila i pogovor napisala Marta Frajnd. Beograd: Filip Višnjić.
 Crnjanski, Miloš. 1975. „Objašnjenje ‘Sumatre’”. *Pisci kao kritičari posle Prvog svetskog rata*. Novi Sad: Matica srpska / Beograd: Institut za književnost i umetnost. 61–67.
 Crnjanski, Miloš. 2004. *Dnevnik o Čarnojeviću*. Beograd: Politika / Narodna knjiga.

Literatura:

- Andrić, Ivo. 1976. „Naša književnost i rat”. *Istorija i legenda. Eseji I*. Priredio R. Vučković. Beograd: Prosveta / Zagreb: Mladost / Sarajevo: Svjetlost / Ljubljana: Državna založba Slovenije / Skopje: Misl.
- Batušić, Slavko. 1921. „Lunar. Mistična novela. Napisao Josip Kulundžić”. *Savremenik*. XVI / 4: 240–241.
- Crnjanski, Miloš. 1923. *Antologija kineske lirike*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Napredak.
- Džadžić, Petar. 1996. „Utopijsko u delu Miloša Crnjanskog”. *Miloš Crnjanski* (zbornik). Beograd: Institut za književnost i umetnost. 51–57.
- Frajnd, Marta. 1985. „Proza Josipa Kulundžića” (pogovor). Josip Kulundžić. *Lunar*. Beograd: Filip Višnjić. 157–169.
- Glušćević, Zoran. 1996. „Magijsko-utopijska horizontala i zvezdano-eterična vertikalna u novoj slici sveta Miloša Crnjanskog”. *Miloš Crnjanski: teorijsko-estetički pristup književnom delu* (zbornik). Ur. Miloslav Šutić. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 21–35.
- Kirchner, Fridrih i Mihaelis, Karl. 2004. *Rečnik filozofskih pojmova*. Osnovali Fridrih Kirchner i Karl Mihaelis, nastavio Johanes Hofmajster, potpuno iznova priredili Arnim Regenbogen i Uve Majer. Preveo Aleksandar Gordić. Beograd: BIGZ.
- Riz, Vilijam. *Filozofija i religija: istočna i zapadna misao*. Beograd: Dereta.

- Servije, Žan. 2005. *Istorija utopije*. Beograd: Clio.
- Simonović, Simon. 1975. „Tehnika i utopija”. *Delo: književni mesečni časopis*. God. 21. Knj. 21. Br. 11 / 12. 1571–1576.
- Šimić, Antun Branko. 1921. „Josip Kulundžić: *Lunar*”. U: *Jugoslavenska njiva*. VI / 2. Knj. I: 133–135.
- Stojanović Pantović, Bojana. 2013. „Prizmatičnost pojma sumatraizam: ekspresionistička varijanta Miloša Crnjanskog”. U: *Letopis Matice srpske*. God. 189. Knj. 492. Sv. 1–2. Jul–avgust 2013: 61–70.
- Suzuki, Dajsec Teitaro. 2013. *Misticizam: hrišćanski i budistički*. Beograd: Kokoro.
- Slijepčević, Pero. 1980. *O njemačkoj književnosti i kulturi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Tešić, Iva. 2022. „Obrisi sumatraizma u mističnoj noveli *Lunar* Josipa Kulundžića”. U: *Nasleđe*. 51 / 2022. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet: 197–210.
- Vernić, Zdenko. 1985. „Predgovor”. U: Josip Kulundžić. *Lunar*. Beograd: Filip Višnjić: 5–9.
- Vučković, Radovan. 1979. *Poetika hrvatskog i srpskog ekspresionizma*. Sarajevo: Svjetlost.

MYSTICISM IN THE EARLY WORKS OF JOSIP KULUNDŽIĆ

Abstract: The paper analyzes and questions the significance of mysticism, both in the theoretical and fictional work of Josip Kulundžić. Given that mysticism is present as a kind of thematic-motivic dominant in Kulundžić's early work, we will try to shed light on the ways in which Kulundžić's mysticism is articulated, bearing in mind its closeness to expressionist poetic premises, its affinity with Crnjanski's Sumatranism, but also his broader understanding of mysticism in the post-war period.

Keywords: Josip Kulundžić, mysticism, expressionism, sumatraism, Miloš Crnjanski.

II ... и Неоавангарде

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41.09"19/20"(082)
7(497.11)"19/20"(082)

АВАНГАРДЕ и неоавангарде у књижевности и уметности : југословенски контекст : зборник радова [са научног скупа одржаног 18. јуна 2024. године] / уредници Ива Тешић, Снежана Савкић, Милош Јоцић ; [коректура енглеског текста Никола Кајтез]. - Нови Сад : Културни центар Војводине "Милош Црњански" ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 257 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-82096-91-7

а) Српска књижевност - 20-21. в. - Зборници б) Уметност - Србија - 20-21. в. - Зборници

COBISS.SR-ID 172748297